

Биљана Љ. Стојић Радовић^[1]

Историјски институт Београд
Београд (Србија)

УДК 323.1(=163.41)(091)

32 Клемансо Ж.

Прегледни научни рад

Примљен: 14.8.2024.

Прихваћен: 15.4.2025.

doi: 10.5937/napredak6-52760

Жорж Клемансо и српско национално питање^[2]

Сажетак: У раду смо разматрали личност Жоржа Клемансоа (Georges Clemenceau), истакнутог француског државника и његов однос према Србији и српском народу током прве две деценије 20. века, с посебним освртом на период Првог светског рата. С нарочитом пажњом разматрали смо питања као што су Клемансоова балканска политика, однос према Солунском фронту, југословенској идеји као и околностима под којима је дошло до признања Југославије на мировној конференцији у Паризу. Рад је написан на основу извора и литературе француске и српске провенијенције.

Кључне речи: Жорж Клемансо, Ремон Поенкаре, Никола Пашић, Анексиона криза, Први светски рат, Солунски фронт, Париска мировна конференција

На питање ко је био Жорж Клемансо без пуно размишљања можемо да одговоримо да је он једна од најзначајнијих политичких фигура 20. века. Уз маршала Де Гола (Charles André Joseph Marie de Gaulle) сматра се једним од *Père de la patrie* или *Père de la Nation* (founding fathers). У говору преко Радио Лондона, 11. новембра 1941, Де Гол се, позивајући се на Клемансоово наслеђе, заклео да ће Француска поново бити слободна и победничка: *Au fond de votre tombe vendéenne, aujourd'hui 11 novembre, Clemenceau!*

Vous ne dormez pas! (Winock, 2018, str. 5). Њима двојици се сваког 11. новембра и 8. маја као симболима слободе Првог и Другог светског рата одају почести и изражава захвалност за извојевану слободу. За Европу и остатак света Клемансо је један од твораца новог светског поретка, тзв. Версајске Европе (Stojić, 2020a, str. 235–236).

Жорж Бенжамин Клемансо (Georges Benjamin Clemenceau) рођен је 28. септембра 1841. у Вандеји. Његова породица је од давнина била

[1] biljana.stojic@iib.ac.rs ; <https://orcid.org/0000-0003-4406-4746>

[2] Делови рада су представљени на предавању по позиву одржаном 16. маја 2024. године на Филозофском факултету, Универзитета у Бањалуци (Република Српска - Босна и Херцеговина).

позната као републиканска, што је одмах била неуобичајена околност, с обзиром на то да је Вандеја одувек била позната као јако монархистичко упориште (Clemenceau, 1996, str. 202–203). У избору занимања следио је очев пут, те се образовао за лекара, али се лекарским позивом никада није бавио. Још као студент истакао се ватреним говорима против Наполеона III и монархије. По окончању студија, 1865. године преселио се у САД понајвише да би се упознао с тамошњим републиканским системом. Када је дошло до Француско-пруског рата 1870. године без премишљања се вратио у Француску (Ninčić, 1933, str. 9). Истакао се као један од најватренијих присталица Леона Гамбете (Léon Gambetta). Обојица су били отворено против сецесије Алзаса и Лорене. Њих двојица су били међу 107 делегата који су одбили да прихвате примирје и одвајање две провинције (Minc, 1996, str. 79). Уместо предаје, залагали су се за борбу до последњег Француза. Када је умерена струја однела превагу и склопила Франкфуртски мир, којим је окончан рат, иако „неутешни у својој тузи“, прихватили су пораз као реалност (Geffroy, 1938, str. 12; Clemenceau, 2020, str. 16). За време Париске комуне, од марта до маја 1871. године, Клемансо је обављао своју прву јавну функцију – градоначелника XVIII арондисмана. Имао је

амбицију да уведе неке компоненте америчког републиканизма и за кратко време своје управе задобио је симпатије нижих слојева становништва, пре свих радника и сиротиње. Након гушења Комуне, заједно са Виктором Игоом (Victor Hugo), залагао се за амнестију за лидере Комуне, и током читавог живота је *Крваву седмицу* (Semaine sanglante) када је угушена Комуна сматрао једном од најтрагичнијих епизода у историји Француске.

Као градоначелник XVIII арондисмана изабран је за депутата у прву републиканску скупштину, али се у њој врло брзо разишао са својим дојучерашњим политичким истомишљеницима, укључујући ту и Гамбету. Позиционирао се на лево крило републиканске странке.^[3] На самом почетку политичке каријере Жил Фери (Jules Ferry), главни представник умереног републиканизма, био му је највећи противник. Клемансо се истакао говорима против корпуса уставних закона из 1875, који су представљали темељ Треће републике. Залагао се за увођење праведнијег социјалног поретка (Winock, 2018, str. 4). Почетком 80-их година 19. века, разочаран немаром политичких колега према дубокој социјалној кризи француског друштва, иступио је из Скупштине и постао један од најватренијих критичара режима. Основао је

[3] У домаћој историографији влада уверење да је Клемансо припадао струји екстремне левице (радикалима), међутим Мишел Винок, аутор једне од многих Клемансоових биографија, оповргава тај став. Винок Клемансоа сврстава у „републиканску левицу“, ону која је тежила социјалним реформама, али у оквирима уставности и уз поштовање реда. Клемансо није презао од насилног гушења штрајкова радника уз помоћ војске и полиције. Жан Жорес (Jean Jaurès), вођа екстремне левице, био је главни Клемансоов опонент у Скупштини у деценији пре 1914. године. Неретко га је оптуживао за издају радничке класе. Клемансоову оставку у јулу 1909. Жоресов лист *L'Humanité* поздравио је насловом: „La fin d'une dictature“. Исти лист је у чланку поводом Клемансоове смрти 1929. написао да је „умро један од најтврдокорнијих непријатеља радничке класе“ и „бранилац капиталистичких интереса“ (Winock, 1997, str. 7, 448, 456).

лист *Правда* (*Le Justice*) у којем је оштро критиковао своје дојучерашње истомишљенике и пријатеље. Остало је забележено да је од тог времена инсистирао да се његово презиме *Clemenceau* пише искључиво без акцента. Међу првима обрушио се на Гамбету кога је оптужио да тежи апсолутној власти. Године 1884. на мети Клемансоових критика нашао се и Сенат, који није усвојио званичан Устав Треће републике, већ корпус уставотворних аката који су остали на снази до краја постојања Треће републике, јуна 1940. године. Током година је изградио репутацију највећег опонента свих влада. Увек је истицао да говори у име оних с дна друштвене лествице, а критикује оне с врха (Dowbarn, 1915, str. 61). Био је противан француској империјалистичкој политици чији је замајац почео почетком 80-их година 19. века. Залагао се за секуларизам у образовању и одвајање цркве од државе (Mayeur, 1965). Током читаве политичке каријере, која је трајала преко четрдесет година, ниједног тренутка није одступио од ставова које је прокламовао на почетку. Такав непоколебљив и ригидан став донео му је мноштво противника, као и надимака. Током 80-их и 90-их био је познат као *пушићел министара* (*tombreur de ministères*); већи део политичке каријере као *l'enfant terrible de la presse et du parlement* (Winock, 1997, str. 479) док му је надимак *Tuīar*, који га прати и до данас, наденуо лични пријатељ, новинар листа *Аурора* (*L'Aurore*) Емил Буре (Émil Buré) 1903. године. Нешто касније, током посете Индији, остало је забележено да је заиста устрелио тигра, и тиме оправдао додељени му надимак (Duroselle, 1994, str. 321).

Клемансоова балканска политика: Анексиона криза

Не само политички опоненти него и истомишљеници сматрали су Клемансоа изузетно незгодним и тешким за сарадњу. Из тог разлога је до првих високих државних функција дошао тек почетком 20. века. За сенатора је изабран 1902, а тек је 1906. добио прилику да формира своју прву владу. Осим функције председника владе, задржао је и ресор министра унутрашњих послова који је имао у Саријеновој (Ferdinand Sarrien) влади. Поносно је о себи говорио као о „првом пандуру Француске“ (Winock, 2007, str. 10, 425). Влада је потрајала до јула 1909. године и од изузетног је значаја за Србију јер је на најбољи начин осликавала Клемансов однос према Балкану, али и према француској савезници Русији. Кључно је да истакнемо да је Клемансо одбацио политику реваншизма коју су следили његови претходници. Политика реваншизма подразумевала је да Француска стрпљиво чека на тренутак своје освете (реванша) према Немачкој. У основи политике било је уверење да је немачко царство и две деценије посла рата највећи француски непријатељ. За разлику од својих претходника, Клемансо је изабрао пут помирења. Сматрао је да Француска и Немачка имају много више заједничких интереса него разлога за сукоб и конфронтацију. У духу помирења и јачања економије две државе 1907. године за амбасадора у Берлину именовао је Жила Камбона (Jules Cambon), који је попут њега био заговорник остављања прошлости по страни зарад грађења нове заједничке француско-немачке будућности (Carroll, 1931, str. 256).

Епилог његове прве владе био је да се његова помириатељска политика према Немачкој урушила као кула од карата како због конфронтације са Немачком у Мароку, тако и током Анексионе кризе. Немачка није прихватила Клемансоову пружену руку. Питање Марока је још од Прве мароканске кризе (1905) и конференције у Алхесирасу (Algésiras) (1906) оптерећивало француско-немачке односе. У септембру 1908. дошло је до новог инцидента када је група од шест војника дезертирала из француске легије странаца. Уточиште и заштиту им је пружила немачка амбасада у Казабланки. Немачка је покушала да овај догађај искористи за нову дипломатску кризу, али је Клемансо остао суздржан и случај предао на арбитражу Мировном суду у Хагу који је на крају пресудио у корист Француске. Пресуда је донета 22. маја 1909. године. Епилог догађаја био је демонстративан одлазак немачког амбасадора принца Радолина (Prince Radolin)^[4] из Париза и нови француско-немачки споразум о Мароку који је верификован крајем фебруара 1909. године. Мароканска криза се хронолошки преклопила с кризом због анексије Босне и Херцеговине и додатно је антагонизовала односе Париза и Берлина. Током Анексионе кризе Немачка је стала уз своју савезницу Аустроугарску и била је спремна да је подржи чак и у војној интервенцији против Србије. С друге стране, Клемансо је ускратио дипломатску

подршку Русији. У случају Анексионе кризе он је дословно тумачио текст француско-руског савезништва који је из савезничких обавеза и интереса искључивао Алзас и Лорену са стране Француске и Балкан са стране Русије. Клемансо је сматрао да анексијом Босне и Херцеговине витални интереси Русије нису ни на који начин угрожени, при чему није узео у разматрање последице анексије на престиж Русије међу балканским Словенима (Stojić, 2017, str. 30–32). Овоме треба додати Клемансоово уверење да је Русија „опасан савезник“. По страни је остављао личне резерве према ауторитарности царског режима или према војној немоћи руске војске која је постала очигледна након пораза у рату с Јапаном, али су га највише забрињавали ратоборни цареви саветници. Међу њима највише је зазирао од Александра Извољског (Alexander Izvolsky/Iswolsky), који је након фијаска у Анексионој кризи уточиште нашао у руској амбасди у Паризу. Клемансо је нешто касније свом главном политичком опоненту из времена Првог светског рата Ремону Поенкареу (Raymond Poincaré) замерао превелику отвореност према Извољском, који му је непрекидно шаптао у уво своје ратоборне планове и идеје којима је Поенкаре на крају и подлегао (Winock, 1997, str. 477; Stojić, 2017, str. 71–72). Иако је сматрао да Анексиона криза није тренутак да се Француска експонира у спољној политици, Клемансо није

[4] За одлазак принца Радолина везује се анегдота да му је на покушај уручења протесне ноте и претње да ће напустити Француску уколико је не прими Клемансо одговорио да је боље да пожуре јер воз за Берлин креће за два сата. Клемансо је касније оповргавао ове речи, уз истицање да је такво опхођење испод његовог нивоа. Радолинов наследник барон Шен (baron Wilhelm Eduard von Schoen) био је у много бољим односима са Клемансоом него његов претходник. Неретко га је описивао као пријатељски настројеног (Winock, 1997, str. 452–453).

Европски савезнички лидери на Париској мировној конференцији, 1919, слева надесно: француски маршал Фердинанд Фош, француски премијер Жорж Клемансо, британски премијер Лојд Џорџ, италијански премијер Виторио Орландо и италијански министар иностраних послова Сидни Сонино.

Фото: Shutterstock

могао да сакрије дубоко разочарање аустроугарском политиком и потезима цара Франца Јозефа (François-Joseph). Своје разочарење је изразио и лично приликом њиховог сусрета у августу 1909. у Карлсбаду (Carlsbad), бањи коју су обојица радо посећивали (Winock, 1997, str. 463–464). У једном приватном писму породичној пријатељици Клемансо је изразио забринутост

да је анексија *искра која може да разнесе буре баруџа* (*l'étincelle qui peut faire sauter le tonneau de poudre*) (Winock, 1997, str. 477).

У домаћој историографији и даље влада уверење да је Клемансоов ригидан став према Русији и одбијање да јој у одсудном тренутку пружи савезничку подршку имао несагледиве последице и по Србију и њене интересе.

Опште је познато да је министар спољних послова Милован Миловановић, у настојању да ублажи последице анексије, током октобра 1908. године путовао по европским престоницама с намером да добије сагласност сила потписница Берлинског уговора да Србија добије адекватну компензацију на простору бившег Новопазарског санџака (Stojić, Radović, 2022, str. 191–199).

Пре него што је Миловановић стигао у француску престоницу тамо су упућени Момчило Нинчић, Јован Скерлић и Гргур Јакшић да заједно са српским посланством на челу са Миленком Веснићем заједнички агитују у француској јавности против чина признања анексије. Гргур Јакшић је оставио забелешку да је Србија чин проглашења анексије дочекала неспремна, те да послата мисија није могла да направи ни најмањи преокрет у држању Француске. Делегати су свуда били љубазно примљени и саслушани, али „ни од кога нису добили стварна обећања“. Ремон Поенкаре, који је тада био на челу министарства правде, питао их је да ли постоји неки међународни уговор који говори против анексије Босне и Херцеговине, при чему су се Срби позвали на одредбе Берлинског уговора. На то им је Поенкаре одговорио да ће се о евентуалном кршењу Берлинског уговора велике силе као потписнице заједно изјаснити и да Француска није у „стању да било шта засебно учини“. Била је то јасна порука да Србија, која није била потписница уговора у Берлину, нема шта да тражи ни у случају анексије две окупираних провинције. Неуспех дипломатске мисије Јакшић је објашњавао и неумешношћу својих другова преговарача Нинчића и Скерлића, упркос њиховим добрим везама са француским ин-

телектуалним и политичким круговима. Један од вођа католичке странке оштро је изгудио Нинчића, који је нетактично пред њим католичке свештенике из Босне назвао аустријским плаћеницима. У другој прилици Скерлић је пред Жоресом убиство краља Александра Обреновића и краљице Драге окарактерисао као „оправдано“ не знајући да је Жорес својевремено најоштрије осудио тај догађај. У листу *L'Humanité* објавио је „страшан чланак поводом избора краља Петра под насловом 'Крвави краљ' ('Le roi rouge)'“. До почетка новембра, било је јасно да је свако даље агитовање бескорисно, те су остали чланови специјалне мисије опозвани у Србију, док је Јакшић остао да сам у Паризу „продужи посао“ (NBS, P558/III/91).

У даљем току кризе Јакшић је националну пропаганду окренуо у другом правцу. Сматрао је да је бескорисно даље инсистирање да се Француска заложи за српске интересе. Да је његов став био исправан, сведочи и изјава француског амбасадора у Бечу Филипа Крозијеа (Philippe Crozier) коју је дао тамошњем руском војном аташеу: „Било би изузетно компликовано објаснити француском грађанину да треба да маршира за тамо неку Босну и Херцеговину, а не за Алзас и Лорену“ (Nintchitch, 1937, str. 361–363; Stojić, 2017, str. 31.) Јакшић је заступао став да треба истаћи друга питања, која ће више компромитовати Аустроугарску, а за најподесније сматрао је *Велеиздајнички процес* покренут у октобру против Срба у Хрватској и Славонији. Превод *Ойџужнице* и околности самог процеса здушно су прихватили и објавили бројни француски листови попут *Journal des Débats*, *Revue de Paris*, *La Courrier européen* и други.

Јакшићу је пошло за руком да на Велеиздајничком процесу компромитује Аустроугарску и оголи њену репресивну политику према свим Србима без обзира на то где су живели у Монархији. За разлику од суздржаног става о анексији, поводом *Le Procès d'Agram* Клемансо је оштро осудио прогон Срба и репресалије над њима (NBS, P558/III/91). Скретање пажње Француске са самог чина анексије на Велеиздајнички процес одобрио је и Миловановић, који је ионако после неуспеха своје мисије по европским престоницама више наде полагао у дипломатску потпору Велике Британије и Немачке неголи у Француску, коју је окарактерисао као „непоуздану и која показује неразумљиве симпатије према Аустроугарској“ (Stojić, Radović, 2022, str. 198).

Судар две балканске политике: Клемансо и Поенкаре

Клемансова балканска политика у Анексионој кризи вратила му се као бумеранг. Односи између Париза и Петрограда били су пољуљани. Социјална криза праћена бројним штрајковима продубила се, а расле су и критике на то како се Француска понела према побуни легионара у Мароку. Сва ова питања исцрпла су у коначници Клемансоово ионако танко стрпљење, па је крајем јула 1909, усред сезоне одмора, одлучио да поднесе оставку и поново се повуче у опозицију. Године 1913. покренуо је нови дневни лист *Слободан човек* (*L'homme libre*). Главна мета напада новог листа био је Ремон Поенкаре, председник владе од јануара 1912. године, а од јануара 1913. године на позицији председника Републике.

Поенкаре је био симбол свега што је Клемансо критиковао: побожни католик и одани присталица француско-руског савеза који је сматрао главним штитом Француске пред нарастајућим таласом германизма. Поенкареова балканска политика у односу на Клемансоову била је у свему супротна. Поенкаре је сматрао да је Русија неопходан савезник и да је дужност Француске да је подржава у свим њеним подухватима – укључујући и оне на Балканском полуострву. Поенкареова балканска политика наишла је на проверу у новој балканској кризи – Првом балканском рату. Иако је истицао да Француска неће ратовати зарад руских балканских интереса, сматрао је да је дужност Француске да дипломатски подржи своју савезницу. Поенкаре је на себе преузео улогу посредника између Русије и сила из Тројног савеза. Први је иницирао организовање мировних конференција на којима ће зараћене стране, али и велике силе решавати своје размирице. Биланс Поенкареове политике било је јачање савезништва с Русијом, али и преузимање економског примата на Балканском полуострву, где је Француска постала главни зајмодавац победничким балканским државама (Stojić, 2017, str. 437–442).

Од династичке промене у Србији, Француска је полако истискивала Аустроугарску и заузимала њено место у зајмовима које је држава склапала за опремање и наоружавање војске. Ипак, француско економско присуство у Србији пре оснивања Француско-српске банке 1910. и балканских ратова (1912–1913) може се окарактерисати као умерено. У свим зајмовима пре 1913. Француска је партиципирала заједно с другим великим силама, јер је улагање у Србију

сматрала ризичним. Русија је била гарант свих зајмова. Зајам из септембра 1913. године први су потпуно финансирале француске банке без учешћа других сила и узима се као прекретница и тренутак успостављања економске доминације Француске. Са овим зајмом Француска је у својим рукама држала 75% укупног спољног дуга Србије (Stojić, 2017, str. 399–400). Истовремено, Француска је с другим победницама Другог балканског рата, пре свих Грчком и Румунијом, склопила уносне послове и одобрила им кредите за санацију последица ратова, тако да је, свеукупно посматрајући, Балкан у предвечерје Првог светског рата по висини уложеног капитала био на другом месту на француској берзи. Прво, неприкосновено место по улагањима заузимала је Русија (Stojić, 2017, str. 400–404).

После августа 1913. године Поенкаре је био у зениту популарности, упркос оштрим упозорењима Клемансоа и других социјалиста да ће прејакo везивање за руску царевину одвести Француску у понор сукоба несагледивих размера. Када је ујутро 29. јула 1914. године брод француске државне делегације упловио у луку Денкерк, на повратку из државне посете Русији, Србија и Аустроугарска већ су биле у стању рата, а Русија је издала наређење о делимичној мобилизацији. Немачка ратна прокламација Француској 3. августа уследила је као последица ланчане реакције (Stojić, 2015, str. 103). Поенкаре је позвао све политичке противнике да несугласице оставе по страни и зарад *Свејтој јединствa (Union Sacrée)* удруже снаге у борби против Немачке. Ипак, Клемансо је био један од ретких који се оглушио о тај позив. Избијање светског рата није ни за педаљ променило

његову политику – *Слободној човека* преименовао је у *Окованог човека (L'Homme enchaîné)*, а лист је користио као платформу за нападе против Поенкареа и влада које су се смењивале (Clemenceau, 1916). У прве три године рата (1914–1917) Клемансо је био председник војног одбора у Народној скупштини. На тој позицији био је у прилици да прати војне операције као и рад министарства рата. Његове критике на рачун Генералштаба неретко су биле толико оштре да је више високих официра тражило да му се суди за велеиздају. Не марећи за сопствену безбедност, наставио је да тражи повећање војног буџета и стављање свих ресурса земље у службу рата. Његов став је био да све треба подредити рату. Обични војници су га поштовали јер су се у рововима раме уз раме с њима борили његов син, синовац и брат, док му је најстарија ћерка волонтирала као медицинска сестра (Tomei, 2018, str. 1). Док је Клемансоова популарност расла, Поенкареова је опадала. Од августа 1914. до новембра 1917. смениле су се четири владе и ниједна није била у стању да одржи морал и борбени дух војника. Француска војска била је у дефанзиви, трпела је поразе и велике губитке јер се рат све време водио на територији Француске. У околностима када је земља била на ивици пораза, Поенкаре је у јесен 1917. преломио и интересе земље ставио изнад личне сујете. Позвао је Клемансоа, који је сматран последњим решењем, да формира пету владу (Miquel, 2004, str. 8). Његов долазак на власт поздравила је целокупна штампа, са изузетком социјалистичких листова за које је Клемансо био и остао „непријатељ радника“ и „први пандур Француске“ (Winock, 1997, str. 517).

Одмах по доласку на власт, 16. новембра 1917, Клемансо је начинио преседан. Поред премијерске функције узео је и ресор министара рата иако није био професионални војник нити је имао икакво војничко искуство. Први потез који је начинио био је да је све преостале ресурсе државе подредио рату. Уместо *Union sacrée* прокламовао је крилатицу *Guerre intégrale*. Мобилисао је последњу одбрану земље и довео 70.000 италијанских радника да консолидује француску економију. Лично је кренуо да обилази ровове и подиже морал војника. Веровао је да обични војници морају да чују и виде своје вође међу собом да би поверовали да се боре за заједнички циљ. За годину дана провео је чак 90 дана на фронту и учинио 360 посета разним бојиштима (SHD, *Voyages de Monsieur Clemenceau*; Duroselle, 1994, str. 316–317).

Клемансо и Солунски фронт

У оквирима Француске патриотизам је истицан као Клемансоова највећа врлина, али за остале народе који су се борили у Првом светском рату он је био његова највећа мана. Клемансо је био потпуно и искључиво оријентисан на западни фронт и судбину Француске. Веровао је да ће се рат одлучити на западу, а да су остали фронтови само дистракција.

Посебно је био критичан према Солунском фронту. За Клемансоа, Солунски фронт је био ништа друго до „расипање војника и новца“ (Feylet, 1921, str. 12–13). У више наврата, као председник Војног комитета Скупштине, тражио је да се тај фронт расформира и трупе пребаце на

запад. О томе је међу првима проговорио у *Окованом човеку* и за скупштинском говорницом. У свом стилу критиковао је неактивност француске војске ушанчене у Солуну. Тражио је да се та војска, некорисна на Балкану, врати на домаћи фронт. Јован Жујовић, који је као специјални емисар српске владе боравио у Француској од краја априла 1915, био је видно узнемирен овим Клемансоовим позивом у новембру 1915. године. Веснић га је умирио тврдњом да је Клемансо усамљен у свом мишљењу, те да се француска војска неће повлачити са Балкана (Žujović, 1986, str. 226).

Важно је истаћи да је Клемансо лично поштовао српску војску. Дивио се њеном јунаштву и страдању током Албанске голготе. Током повлачења српске војске и народа жучно је нападао француску владу за пропусте који су довели до слома српске државе у јесен 1915. године и због лоше вођене операције евакуације српске војске и цивила са албанске обале (*L'Homme Enchaîné*, 1915, str. 1; *L'Homme Enchaîné*, 1917, str. 1). Писао је да пропаст Србије иде на душу Француске и због утицаја који је имао у јавности можемо са сигурношћу тврдити да је натерао француски Генералштаб да у децембру 1915. године формира специјалну спасилачку мисију предвођену генералом Пијароном де Мондезиром (Piarron de Mondésir), који је на Крфу од децембра 1915. до маја 1916. године руководио процесом реорганизације српске војске (Stojić, 2016, str. 405–427).

Када је формирао владу и преузео министарство рата, преузео је и директну команду над Источном армијом. Наиме, 1915. године приликом формирања француског експедиционог корпуса који је послат за Галипоље надлежно је било министарство рата у садејству с британским

и руским министарствима. Када је остатак француског експедиционог корпуса заједно са командантом, генералом Морисом Сарајем (Maurice Paul Emmanuel Sarrail), пребачен у Солун, командни ланац није промењен. Остала је аномалија да је министар рата директно постављао и смењивао главнокомандујуће Источне армије, док је о командантима армија на западном фронту одлучивао француски Генералштаб са седиштем у Лиможу (Limoges).

Клемансо је заиста намеравао да опозове француске војнике из Солуна, али су га од тога одговорили војни стратеги убедивши га да би тиме предао Солун, најважнију стратешку тачку Источног Медитерана, директно у руке непријатеља. Уместо тога, Клемансо је одлучио да смени генерала Сараја, који је био његов лични пријатељ, али се његови сукоби са свим осталим командантима више нису могли занемаривати. У Солун је послао генерала Адолфа Гијому (Adolphe Guillaumat), који је на месту главнокомандујућег Источне армије провео свега шест месеци. За то време генералу Гијоми пошло је за руком да трансформише економију фронта (Pavlović, 2018, str. 34). Искористио је богата поља на којима је војска започела сопствену производњу хране јер је довоз хране за војнике и коње био компромитован сталним нападима аустријских крстарица у Медитерану. Гијомин план је успео – до лета 1918. године војници су засејали више од хиљаду хектара обрадивих површина, са којих су сакупили 339.000 кг воћа и поврћа као и 113.000 бала сена. Истовремено је започето рударење на Халкидикију и неколико археолошких експедиција успешно је прикупљало уметнине и старине с простора

грчке Македоније. Ипак, сви ови успеси нису спречили Клемансоа да с подсмехом војнике Источне армије назива „солунским баштованима“ (Ancel, 1920, str. 891, 895).

У мају/јуну 1918, у трећој бици за Ен (битка за Пут дама) француска и британска војска претрпеле су тежак пораз. Француска је била на ивици војног слома. Кривицу за тај пораз Клемансо и маршал Фердинанд Фош (Ferdinand Foch), начелник Генералштаба, бацили су на генерала Франша д'Епера (Franchet d'Espèrey), који је командовао једним крилом армије (D'Espèrey, 2018, str. 34). За казну, генерал д'Епере именован је за главнокомандујућег Источне војске на Солунском фронту да би се генерал Гијома, коме је поверена одбрана Париза, вратио у Француску (D'Espèrey, 2018, str. 150–151). У тренутку наименовања, д'Епере је био ражаловани официр. Клемансо га је послао за команданта Источне армије због похвалних речи Шарла де Фресинеа (Charles de Freycinet) чији је д'Епере био пријатељ. Одлуку о наименовању д'Епера Клемансо је донео сам, без консултовања са Лојдом Џорџом (David Lloyd George), који му је ту себичност оштро пребацио током мировне конференције у Ке д'Орсеју (Clemenceau, 2020, str. 103). д'Епереов задатак био је да припреми француске трупе да се у етапама пребацују на западни фронт, а да у Солуну остане довољно војника само за одржање позиција (Clemenceau, 1930, str. 104–105). Околност коју Клемансо није очекивао и предвидео била је да ће д'Епере за кратко време задобити поверење команданата свих других армија, посебно српске армије. На само три састанка д'Епере, регент Александар, генерал Живојин Мишић и британски заповедник Џорџ Френсис Милн

(George Francis Milne) скицирали су план пробоја фронта који ће преокренути ток рата и на истоку и на западу (Stojić, 2020b, str. 459).

План је био скициран почетком августа, али је на столу француског премијера и министра рата стајао пуних месец дана. Сидни Сонино (Sidney Sonnino) и Дејвид Лојд Џорџ дали су свој пристанак у име италијанске и британске војске, а Клемансо је то учинио последњи, тек 10. септембра. Ноћ пред почетак напада послао је телеграм генералу Д'Еперу у којем му је поручио да ће сутрашња операција бити изведена искључиво на његову одговорност. Д'Епере је рекао посилом да телеграм спали на пламену свеће и да сва наређења остају непромењена (Delaye, 1956, str. 52; Stojić, 2020a, str. 244).

Чак ни пробој балканског фронта 15. септембра 1918. није променио Клемансоов непријатељски став према Д'Еперу и Источној армији. Одмах после пробоја фронта Клемансо је намеравао да на Балкан врати Гијому, али је одустао од те идеје кад су га уверили да би смена Д'Епера када је војска на врхунцу победе компромитовала постигнути успех. Одлучио је да Гијома предводи специјалну мисију, која ће проценити колико француских и британских дивизија може да се пребаци на западни фронт, а да их на Балкану замене српске, грчке и бугарске јединице. Сматрао је да је с пробојем фронта рат на Балкану завршен, али да коначни рат тек треба да се добије на западу. Био је бесан када је сазнао да је Д'Епере дао дозволу српској војсци да пређе на територију Аустроугарске и распореди трупе на позицијама југословенске територије. Ову операцију није успео да заустави, али јесте друго Д'Еперово наређење да

део војске крене у правцу Беча и Берлина. У садејству с британским Генералштабом усмерио је те трупе према Цариграду и Блиском истоку (Stojić, 2020b, str. 461–463).

Клемансо и југословенска идеја

Као и већина француских политичара, Клемансо није имао јасно дефинисан став према југословенској идеји, а није желео ни да га формира. Такав став одговарао је његовој ратној максими: „Да не шурује ни са војницима, ни са цивилима“ (Clemenceau, 2020, str. 18). Желео је да на власт дође без икаквих компромитација и јавност је у великој мери веровала да је у томе успео, јер се његовом ауторитету и угледу беспоговорно веровало.

Непосредно пред долазак на власт у *Окованом човеку* писао је да Југословенски одбор треба да смањи своја ратна очекивања јер ниједном народу није пошло за руком да у границама државе окупи све сународнике. Сматрао је да ни Југословени не треба да инсистирају на зацртаним границама, посебно јер је у граничним подручјима немогуће проценити етничку припадност становника (*L'Homme enchaîné*, 1917, str. 1). Исте речи је поновио и Жујовићу приликом њиховог првог сусрета, на Петровдан 1915. године. Када му је Жујовић предочио жељу српских власти да сви Срби буду уједињени у јединственој држави без и најмањих остатака ван границе, Клемансо му је уз благи осмех одговорио: „А јесте ли кадгод имали какву капу под којом би сва коса била покривена, а да испод ње не стрчи ни најмањи прамен?“ (Žujović, 1986, str. 146).

Ниједна француска влада, укључујући ту и Клемансоову владу, није желела да разговора о могућим променама граница док рат траје. Исти став имали су и интелектуалци с којима се Жујовић састајао током лета 1915. године. Најоштрији је био историчар и бивши званичник Габријел Аното (Gabriel Hanotaux), који је једном приликом рекао Жујовићу: „Ви сви долазите и Словени и несловени са вашим претензијама, хоћете да нас ангажујете за ово или оно мишљење. Е, нећемо да се ангажујемо ни за кога ни за шта. Ваше аспирације нису на дневном реду. Ваш пансрбизам, панрусизам, панрумунизам, све су то снови, фразе. [...] Ми бисмо дали десну руку да се одсече, а ви тамо рекламирасте неке ваше кантоне“ (Žujović, 1986, str. 177).

Када је реч о контактима српских дипломатских представника с Клемансоом, они се пре 1917. године могу окарактерисати као спорадични. Веснић, као највиши дипломатски представник, избегавао је контакте с Клемансоом „јер га надгледа влада“. Не обазирјући се на Веснићева упозорења, Жујовић је одмах по доласку у Париз инсистирао да се, између осталих угледних личности, види и са Клемансоом. Два пута га је посетио и оба пута је имао врло позитиван утисак о њему и разговорима које су водили. Клемансоов манир разговора био је да саговорника држи на „љубазној дистанци“ (Clemenсеау, 2020, str. 17). Клемансо је у више наврата истакао да „разуме наше аргументе, да нам све одобрава, али да нема моћи да нам помогне“ јер је против њега читав владин апарат. Жујовић му је рекао да ако и нема утицаја на владу, има на јавност „јер не пише пером, него челичним стрелама, које убијају“ (Žujović, 1986, str. 170).

Осим утицаја на званичнике и угледне француске кругове, поједини Срби заступали су став да и са Чесима и Словацима морају да одржавају тешње везе. Божидар Марковић је из Женеви редовно подсећао Жујовића током његове мисије у Паризу да се мора срести и са Томашем Масариком и да у разговорима с њим и другим представницима Чеха и Словака треба увек да подвлачи паралелу између југословенског и чехословачког програма. Жујовић није био противан контактима, све иницијативе које су долазиле од одбора Чехословака, укључујући идеју о персоналној унији коју су пласирали Чеси, прихватао је и подржао у разговорима са Французима. Ипак, до сусрета Жујовића и Масарика није дошло ни у Француској ни у Женеви, где је Масарик проводио доста времена, већ у Лондону. Жујовић је 19. октобра 1915. присуствовао Масарикувом предавању на Краљевском колеџу, али је лидер Чехом приликом оставио веома неповољан утисак на њега. У *Дневник* је записао да му је Масарик пришао непосредно пред почетак предавања због чега није било времена да о било чему разговарају. У кратком сусрету није позвао Жујовића код себе нити је предложио да се сретну и даље разговарају о комплементарности југословенског и чехословачког програма, те је након предавања Жујовић дао за право лондонском посланику Матеји Бошковићу што није превише уважавао вољу Чехословака (Žujović, 1986, str. 211). Ако је током 1914. и у првој половини 1915. било комплементарности у деловању двају покрета, после априла 1915. и уласка Италије у рат два покрета су се све више размимоилазила. Италија је безрезервно подржала Чехословаке и идеју стварања њихове заједничке државе.

С друге стране, непријатељски ставови Италије према идеји стварања југословенске државе на источној обали Јадрана на коју је Италија полагала право, добро су познати у историографији и као такви превазилазе домете овог рада. За потребе овог рада истаћи ћемо да је не само у Италији него и у Француској чехословачки покрет био много више уважаван него југословенски. Томаш Масарик (Tomáš Masaryk) и Едвард Бенеш као бивши француски ђаци и универзитетски професори имали су у Паризу отворена сва врата (Kšipan, 2019, str. 191–196). Клемансо је Бенеша сматрао „једним од најбољих људи, човеком васкрсле Чехословачке, који је заслужио поверење свих честитиошћу своје речи и узвишеношћу своје интелигенције“ (Clemenceau, 2020, str. 121).

За разлику од кохерентности деловања Чеха и Словака, Југословенски одбор и српски емисари у Француској уносили су конфузију у француску јавност двома идејама будућег организовања југословенске државе. Француска, званична и незванична, више је нагињала ка федералном/конфедералном уређењу државе. Као република са доминацијом партија социјалистичког опредељења идеја стварања мултинационалне, централистичке монархије у свему јој је била одбојна. Најутицајнији амбасадори у Лондону, Вашингтону и Риму подржавали су Анту Трумбића и Југословенски одбор, док су Пашићев конзервативизам критиковали. На страни Пашићевог унитарног концепта стајали су војни кругови јер је са војног аспекта Француској више одговарало да на источној обали Јадранског мора има државу политички и економски зависну од Француске, која би служила

као противтежа Италији (SHD, Fond Clemenceau, 6 N 235; Vujović, 1987, str. 77–103).

Клемансо: победник и губитник

Завршна фаза рата на западном фронту отворила је нови сукоб на релацији Клемансо–Поенкаре. Надахнуте победом савезника на Солунском фронту, француско-британско-америчке трупе су 26. септембра отпочеле офанзиву у три правца. За свега неколико дана пошло им је за руком да потпуно преокрену ситуацију у своју корист и да потисну немачку војску са француске и белгијске територије (Duroselle, 1994, str. 400). Поенкаре је тад затражио да се рат пренесе на немачко тле са циљем да се окупирају стратешки важна места која ће послужити као залог током преговора за мир. Насупрот њему, Клемансо је у продужењу рата видео само беспотребно расипање ресурса и људских живота. Заузео је бескомпромисан став да не жели да одлаже крај рата зарад, како је истакао, „разлога империјалистичке природе“ (Clemenceau, 1996, str. 202–203). Сматрао је да би тиме погазио принципе које је прокламовао током читаве политичке каријере. Поврх свега, када је дошао на власт дао је обећање да рат неће трајати ни дана дуже него што то буде неопходно. Сукоб се толико заоштрио да је Клемансо запретио оставком, што је приморало Поенкареа да одустане од првобитног наума (Duroselle, 1994, str. 316–317).

Дугорочно, ова Клемансоова одлука показала се погрешном и коштала га је губитка популарности. Према анкети која је спроведена након демобилизације, свега 5% Француза

је желело примирје по сваку цену, док је 90% желело да пренесе рат на немачку територију и освети се за сва недела претрпљена за четири године рата. Французи чак нису ни ушли у Алзас и Лорену (Duroselle, 1994, str. 404). Клемансоа је у скупштини оштро нападао опозиција да није „разоружао Немачку“. Тражила се церемонијална предаја оружја при чему је све наоружање морало остати на бојишту. Клемансо је критичаре називао „новинарским ратницима“, а протокол „церемонијалног разоружавања“ сматрао је излишним. Од церемонијала њему је био важнији мир који доноси Француској и савезницима (Clemenseau, 2020, str. 96–97). Када је маршал Фош у Компјењу (Compiègne) потписао примирје 11. новембра, јавност је била дубоко разочарана. Општи утисак је био да Француска још није победила, већ да то тек треба да учини за преговарачким столом (Tomei, 2018, str. 1). О томе да незадовољство завршетком рата није јењавало говори и чињеница да је 19. фебруара 1919. извршен атентат на Клемансоа. Клемансо је погођен с три метка, од којих му је један перфорирао плућно крило (Vallaud, 2011, str. 427; Duroselle, 1988, str. 945). Упркос тежини повреда, опоравио се муњевито, те је већ 14. марта наставио да председава конференцијом (Geffroy, 1938, str. 204–205; Porte, 2011, str. 580). Савременици су још једном остали зачуђени његовом виталношћу. Британски премијер Лојд Џорџ изјавио је једном приликом Франшу д’Епереу: „Сваки пут кад видим Клемансоа он као да има једну годину мање и по један зуб више“ (D’Espèrey, 2018, str. 139).

Мировна конференција отпочела је с радом 18. јануара 1919. године. Наликовала је конгломе-

рату нација и делегата. Двадесет и седам нација је имало своје представнике за преговарачким столом. Током шест месеци заседања рад се одвијао кроз чак 53 комисије и одбора са више од 1.000 делегата у њиховом раду. Питања која су имала приоритет односила су се на услове мира између Француске и Немачке, док су сва друга третирана као секундарна. Клемансо је и током конференције остао исти какав је био током рата – заинтересован искључиво за Француску. За српску и југословенску делегацију која је у једном тренутку бројала 110 чланова одсуство Русије за преговарачким столом осећало се као велики хендикеп. Пашић је на половини конференције са зебњом писао из Париза: „Судбину нашег народа одлучиће оне исте силе које су са Италијом склопиле Лондонски уговор, са изузетком Америке, али она не може да нас заштити нити да замени Русију“ (Milošević & Dimitrijević, 2005). Седнице су одржаване у просторијама Министарства спољних послова у Паризу (Quai d’Orsay), док је завршни уговор потписан у Сали огледала (Galerie des Glaces) у дворцу Версај. Управо у Сали огледала 1871. проглашено је уједињење Немачке и Клемансо је, као савременик оба догађаја, хтео тим симболичним чином да осигура да Немци никада више не запрете Французима.

Клемансо није припадао струји која је веровала да су Русија и Србија одговорне за почетак рата, што је само једна од мноштва теорија које су се испредале о узроцима и поводима почетка рата, али је ипак на почетку конференције заузео врло ригидан став према српској/југословенској делегацији. Инсистирао је да се савезнички уговори дословно тумаче. Како Србија није имала

никакав уговор, сматрао је да њена делегација не може да добије место за главним столом, него да треба да буде третирана као остале придружене савезнице, на пример Бразил, који је у рат ушао 1916. године. Тек на залагање осталих, пре свега Лојда Џорџа који је Пашића назвао „најинтелигентнијим човеком источне Европе“, Србија је добила место за главним преговарачким столом и право да одлучује у најважнијим питањима (Geffroy, 1938, str. 9).

Знајући да не могу превише да рачунају на Клемансоа, српски/југословенски делегати фокусирали су се да остале делегације придобију за своје интересе. Пре свих Америку. Невоља је била што је амерички председник Вудро Вилсон (Woodrow Wilson) био присутан само на почетку конференције. Вилсон јесте говорио у одбрану Србије и њеног права да добије излаз на море, али његових 14 тачака није предвиђало стварање Југославије већ аутономију за Хрватску и Словенију у оквирима реформисане Аустроугарске (Radojević, 2001, str. 223–237).

Овome треба додати и Клемансоов лични став да је Аустрију неопходно сачувати у неком облику, јер је њено постојање пресудно за баланс снага у централној Европи. Сматрао је да би се распадом Хабзбуршке монархије створиле вештачке државе, које не би могле самостално да опстану и да би их Немачка једну по једну апсорбовала. Желео је по сваку цену да избегне ланчану реакцију јер ако би се Словенима, Чесима, Мађарима и другима допустило да формирају сопствене државе, исти захтев не би се могао ускратити ни аустријским Немцима. Тај сценарио се готово обистинио када је 12. новембра 1918. Карл Ренер прокламовао аустријску

републику као саставни део немачког царства. Клемансо и остали лидери Антанте успели су да пониште тај чин уједињења, али је претња и даље постојала (Becker, 2012, str. 148). Тек када се Аустроугарска почела урушавати изнутра Клемансо је њен распад морао да прихвати као свршен чин (*fait accompli*).

Признање Чехословачке 21. октобра 1918. отворило је врата и за Јужне Словене. Клемансо је лично био против признања Југославије која није имала дефинисане границе и била на ивици отвореног сукоба са Италијом. Током заседања конференције истакао је да признаје Лондонски уговор, али упркос Орландовом инсистирању није подржао италијанске претензије на Ријеку, која није била део споразума у Лондону. Француски амбасадор у Риму Виктор Барер (Victor Barrère) био је дубоко разочаран таквим Клемансоовим ставом. У једном од извештаја истакао је да је Клемансо до тог тренутка био предмет огромног обожавања у Италији, али да је после суздржавања да отворено стане на страну Италије у спору око Ријеке своју и репутацију Француске неповратно уништио. Орlando је напустио Рим пре званичног потписивања мировног уговора (Winock, 1997, str. 572).

Током заседања Клемансо је у више наврата изразио захвалност Николи Пашићу, који га је посетио у најтежим тренуцима по своју земљу иако је тада био само опозиционар. Наиме, када је зиму 1915. године српски председник владе Никола Пашић боравио у Паризу, где је лобирао код утицајних личности за помоћ српској држави, консултовао је Миленка Веснића да ли да посети и Клемансоа иако није био члан владе. Веснић се противио тој идеји, уверавајући

Пашића да је Клемансо „љути опозиционар“ који напада „цео свет“ (Geffroy, 1938, str. 7). Пашић га није послушао. Сусрео се с Клемансоом. Тај сусрет је био више протоколарне природе, али је имао велики значај за судбину Југославије на мировној конференцији. Други сусрет Пашића и Клемансоа одиграо се у новембру 1917. године када је Клемансо тек дошао на чело владе. Том приликом Клемансо је изразио своје дивљење према херојској српској војсци (Sretenović, 2008, str. 89).

Сједињене Америчке Државе прве су од великих сила признале постојање јужнословенске државе. Званично признање Француске стигло је крајем јуна, пред сам крај рада мировне конференције. Образлажући своју одлуку Клемансо је рекао да је за њега Југославија једнако Никола Пашић и да нову државу признаје из поштовања према њему (SHD, 6 N 235, № 3717; Porte, 2011, str. 589; Vallaud, 2011, str. 454).

Закључак

Париска мировна конференција била је истовремено Клемансоов зенит политичке каријере и њен крај. На самој конференцији био је овенчан новим надимком – „отац победе“ (le père de la victoire), али је у децембру на председничким изборима доживео огроман дебакл након кога је одлучио да се повуче из политике и јавности (Becker, 2012, str. 160, 168–169). Последње године живота провео је у писању мемоара и обрачуна с политичким неистомишљеницима, па чак и истомишљеницима који су га нападали и преиспитивали његову ратну политику. Свега

неколико месеци пред смрт објавио је мемоарско дело *Сјај и бега једне њобеге* (*Grandeurs et misères d'une victoire*) које је било одговор на оптужбе и нападе маршала Фоша, његовог најближег ратног сарадника. Умро је 24. новембра 1929. године, разочаран и несхваћен. С пуно горчине у *Сјају и бегу* написао је да „Француз ништа више не воли од заборав“ (Clemenceau, 2020, str. 118).

Ако бисмо у данашњим оквирима упоређивали Клемансоову и Поенкареову перцепцију балканске политике, могли бисмо да закључимо да је савремена Француска Клемансоово чедо. Савремена француска историографија у свему даје предност Клемансоовој визији светског поретка и политици коју је он водио током Анексионе кризе у односу на Поенкареову политику током балканских ратова. Оцењује се да је његова политика током 1908/1909. године вођена лукаво, са одмереношћу и обзирношћу. Пошло му је за руком да разреши Анексиону кризу без компромитовања интереса Француске. Признање Клемансоовом политичком уму стизало је и од поражених. Најупечатљивије су речи немачког кајзера Вилхелма II (Emperor William II), који је после пораза 1918. изјавио: „Да смо имали Клемансоа, не бисмо изгубили овај рат“ (Greilsamer, 2018, str. 2).

Ако бисмо сумирали Клемансоов однос према Србији и српском националном питању, опет бисмо морали да се подсетимо његовог ватреног патриотизма према Француској. Клемансо је један од ретких политичара који је срцем и душом припадао Француској и француском народу. Околности изван његове отаџбине дотичале су га само у оној мери колико су штетили

или користили интересима Француске. У многобројним биографијама које се баве ликом и делом Жоржа Клемансоа Србија се готово ни не помиње. Исто важи и за Солунски фронт и југословенску државу. Историчар Мишел Винок, који се сматра једним од најбољих познавалаца Клемансоа, помиње Србију свега једанпут – у контексту броја жртава, а Југославију у контексту „ријечног питања“ и спора са Италијом.

Као и Клемансо, и његов биограф Винок има очи само за Француску. Премда се сматра утемељивачем новог светског поретка, Клемансо је истински желео да буде творац нове социјално праведније Француске. Био је човек испред свог времена, његови политички виђици били су далеко изван видокруга његових савременика, али су му зато потомци одали заслужену част и признање.

References / Литература

- Ancel, J. (1920). L'Effort français: La croisade de Salonique (12 Octobre 1915 – 13 Novembre 1918): II. *Revue Des Deux Mondes* (1829-1971), 55 (4), 875-918. Available at: <http://www.jstor.org/stable/44820793>
- Becker, J.-J. (2012). *Clemenceau – chef de guerre*. Paris: Armand Colin.
- Carroll, E. M. (1931). *French Public Opinion and Foreign Affairs 1870-1914*. London: Archon. Clemenceau, G. (1916). *La France devant L'Allemagne*. Paris: Librairie Payot.
- Clemenceau, G. (1930). *Grandeurs et misères d'une victoire*. Paris: Plon.
- Clemenceau, G. (1996). *Vendée and les Vendéens. Sermons: the most beautiful speeches from world oratory*. Beograd: Uzvišena misao. [In Serbian]
- Clemenceau, G. (2020). *Grandeurs et misères d'une victoire*. Edition Serbia 1914-1918. Novi Sad: Prometej; Beograd: Radio-Televizija Srbije. [In Serbian]
- D'Espèrey, F. (2018). *Memoirs: Thessalonica front, Serbia, Balkans, Central Europe: 1918-1919*. Novi Sad: Prometej. [In Serbian]
- Dawbarn, C. (1915). *Makers of New France*. London: Mills & Boon Ltd.
- Delaye, Th. J. (1956). *Franchet d'Espèrey – Maréchal de France*, Cahiers Charles de Foucauld. Vol. 41, 11e série.
- Duclert, V. (2010). *La République imaginée 1870-1914*. Paris: Belin.
- Duroselle, J.-B. (1988). *Clemenceau*. Paris: Fayard.
- Duroselle, J.-B. (1994). *La Grande Guerre des Français*. Paris.
- Feyler, F. (1921). *La Campagne de Macédoine 1917-1918*. Genève: Éditions d'art Boissonnas.
- Geffroy, G. (1938). *Georges Clemenceau*. Beograd: Narodna kultura. [In Serbian]
- Greilsamer, L. (2018). Le verbe et la volonté. In: *14-18 Mission Centenaire – Clemenceau un Tigre*, 2.

- Kšiňan, M. (2019). *L'homme qui parlait avec les étoiles. Milan Rastislav Štefánik, héros franco-slovaque de la Grande Guerre*. Paris: Eur'ORBEM.
- L'Homme Enchaîné. (13 November 1917). *L'Italie ne pensait qu'au Carso*. № 1123, 1. Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75910895/f1.image>
- L'Homme Enchaîné. (25 December 1915). *Pour le front français*. № 441, 1. Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75904348>
- Mayeur, J-M. (1965). *La séparation de l'Église et de L'État*. Paris: Atelier.
- Milošević, M., Dimitrijević, B. (2005). *Nikola Pašić – to President of the Government, Confidential, personal, Paris 1919–1920. Pašić's letters form the Peace conference in Versailles*, Zaječar: Zadužbina "Nikola Pašić". [In Serbian]
- Minc, A. (1996). *Antiporraits*. Éditions Gallimard.
- Miquel, P. (2004). *"Je fais la guerre". Clemenceau, le père la victoire*. Paris: Jules Tallandier.
- [NBS] National Library of Serbia. The Archive of Grgur Jakšić. P558/III/91.
- Ninčić, V. (1933). *Georges Clemenceau*. Beograd: Geca Kon. [In Serbian]
- Nintchitch, M. (1937). *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*. Volume I. Paris: Alfred Costes.
- Pavlović, V. (2018). *Franchet d'Espèrey, commander-in-chief of the Allied forces at the Thessalonica front 1918–1919*. Introductory study (9–26). In *Memoirs: Thessalonica front, Serbia, Balkans, Central Europe: 1918–1919*. Novi Sad: Prometej [In Serbian]
- Porte, R. (2011). *Chronologie commentée de la Première Guerre mondiale*. Paris: Perrin.
- [SHD] Service historique de la Défense (January 1918 – January 1919). *Voyages de Monsieur Clemenceau. Président du Conseil, Ministre de la Guerre aux Armées*.
- SHD (15 Avril 1919). *État-Major de l'armée de terre*. Fond Clemenceau, 6 N 235, № 3717. Trieste.
- SHD (8 January 1918), *État-Major de l'armée de terre*. Fond Clemenceau. 6 N 235, № 5.1.18. Serbie.
- Sretenović, S. (2008). *France and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 1918–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju. [In Serbian]
- Stojić, B. (2015). French policy in the Balkan peninsula on the eve of the Great War. In: S. Rudić & M. Milkić (eds.). *The First World War, Serbia, the Balkans and Great Powers* (87–108). Beograd: Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja. [In Serbian]
- Stojić, B. (2016). General Piarron de Mondesir and Serbian Golgotha. In: U. Šuvaković (ed.). *Century from Serbian Golgotha, History*, 1. (405–427). Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini. [In Serbian]
- Stojić, B. (2017). *France and the Balkan Wars (1912–1913)*. Beograd: Istorijski institut. [In Serbian]
- Stojić, B. (2020a). Georges Clemenceau and Creation of Yugoslavia. In: S. Rudić & M. Milkić (eds.). *The End of the Great War – The road to new Europe*. (235–255). Beograd: Istorijski institut.
- Stojić, B. (2020b). Thessaloniki front in memoirs of General Maurice Sarrail and Marshal Franchet d'Espèrey. *Istorijski časopis*, Vol. LXIX, 443–469. DOI: <https://doi.org/10.34298/IC2069443S> [In Serbian]
- Stojić, B., Radović, D. (2022). Todor Stefanović Vilovski between Belgrade and Vienna during Annexation Crisis. *Мешовита грађа / Miscellanea XLIII*, 191–211. DOI: 10.34298/MG2243191S [In Serbian]

- Tomei, S. (2018). Dans la fureur de la guerre. *Clemenceau – un Tigre dans la guerre*. 14–18 Mission Centenaire.
- Vallaud, P. (2011). *14–18 La première guerre mondiale*, Paris: Fayard.
- Vujović, D. (1987). How the French saw the problem of the creation of the Yugoslav state during the First World War. *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka* – CANU, Vol. 5, 77–103. Available at: <https://canupub.me/knjiga/glasnik-odjeljenja-drustvenih-nauka-5-1987/> [In Serbian]
- Winock, M. (2018). Entretien avec Michel Winock, *Clemenceau – un Tigre dans la guerre*. 14–18 Mission Centenaire.
- Žujović, J. (1986). *Journal*, II, prepared by Dragoje Todorović. Beograd: Arhiv Srbije. [In Serbian]
-

Biljana Lj. Stojić Radović

Institute of History Belgrade

Belgrade (Serbia)

| 87

Georges Clemenceau and Serbian National Issue

Summary

This paper examines Georges Clemenceau, a distinguished French statesman, particularly his reflections on Serbia and the Serbian people during the first two decades of the 20th century, especially during the First World War. To provide a comprehensive understanding, we shed light on issues such as Clemenceau's Balkan policy, his relationship towards the Thessaloniki front, the Yugoslav idea and, consequently, the process that led to Yugoslavia's international recognition at Versailles. The research has been supported by archival sources and literature from Serbian and French historiographies.

Keywords: Georges Clemenceau, Raymond Poincaré, Nikola Pašić, Annexation Crisis, First World War, Thessaloniki front, Versailles Peace Conference

Записник

Свегана седнице Одбора Општине Београдске
држане на дан 30. Јануара 1921 год., на којој је изасла-
ник Председника Француске Републике, Г.
Џенерал Обраније 2'Естере предао Општини,
Орден - Крста Почасне Летије, којим је одликован
Београд.

Преседавао В. д. председника
Ј. Карајовановић

Секретар
Марко С. Јадаковић

Малко у 10. часова В. д. председника т. Ј. Карајовановић
отвара седницу овим говором:

Гостогор Одборници, гостогор и гостогор!

Данашња седница, гостогор има нарочити значај, како за
Београд, тако и целу нашу земљу. Београд не само носиоц и говор-
ник идеје политичког и националног ослобођења, нашег целокупног
христољубивог народа, него и верни и истрајни политички савезник
у борби за испитану велику међународну принцип „правде и ис-
тине“ - има данас да прими велико и ретко одликовање у знак
признања, за такво своје политичко и културно држање у прошлом
рачу. И у колико то одликовање долази од Француске, једне шта-
ко велике државе, не само по њеном прославању, него и по вели-

све оне који су се борили и све оне који су паи за њу. Ма жалости ових је и сувише!

Нека би душе тих хероја узеле свој део славе, коју данас славујемо, Та им се клањам у име Француске."

После овог говора Ј. Генерал 2'Еаери предао је Орден Легије Часни. Председнику Ј. Карађовановићу, прогласив' на француском декретом за то, а који на српском гласи:

У име Председника Републике, Крсти Легије Часни даје се Вароши Београду:

Једна од првих и најславнијих жртава, вели. кот ратна, чије стасовништво у пркос бамбурдовању и нестријатељској Окупацији, није престало давати доказе храбрости, без матаксавања, био је Београд, велиган. ствени символ отпора и заштити победе једног херојског народа, одлученог да не пропадне.

По пријему високог одликовања у име захвалности одговорио је: Председник Карађовановић:

Ваше Висоганство!

Господине Генерале наш Војводо!

"Примајући као Председник Београдске Општине ово високо одликовање Београда од стране Председника Француске Републике, ја Вас молим Господине Генерале, да код Њега, Француске владе и Вилетшког Француског Народа будите ишом најдубље захвалности, коју Вам у име Београда на овој свечаној седници најјрдас. није подносим.

ПРОГРАМ

242-212

свечаности откривања споменика захвалности Француској у Београду.

10. новембар:

У 8.20 часова дочек француских гостију на железничкој станици. Одело: жакет, цилиндер.

Дочеку присуствују: Одбор за подизање споменика,

Приређивачки одбор,

Преставници београдске општине,

Удружења и корпорације,

Грађанство,

Војна музика.

Г. Миљанић, председник одбора за подизање споменика поздравља госте кратким говором.

У 10.30 часова свечан дочек изасланства француске Владе и осталих француских гостију. Одело: жакет, цилиндер.

Дочеку присуствују: Преставници Краљевске Владе,

Одбор за подизање споменика,

Преставници београдске општине,

Генералитет и Адмиралитет,

Музика са почасном четом,

Удружења и корпорације,

Грађанство.

Приликом доласка воза у станицу музика свира француску химну

Г. Миљанић, председник одбора поздравља госте,

Музика свира француску химну,

Шеф француске делегације обилази почасну чету.

У 14.45 часова помен на француском и нашем гробљу.

Помену присуствују: Преставници Краљевске Владе,

Изасланство француске Владе и остали гости
Француска колонија,

Генералитет и Адмиралитет,

Преставници београдске општине,

Више чиновништво,

Удружења, корпорације, грађанство,

Војна музика са почасном четом.

У 20.30 часова Бечет Краљ. Владе у Гардиском Дому.

Програм свечаности откривања Споменика захвалности Француској
у Београду, 1930. година (АЈ 74).

Фото: Архив Југославије